

In het voorjaar van 1988 vonden in Friesland een archeologisch en een historisch onderzoek plaats. Doel van deze inventarisaties was een overzicht te presenteren van objecten en structuren met een belangrijke kultuurhistorische waarde. Dit in het kader van de Wet bodembescherming, die op 1 januari 1987 grotendeels in werking is getreden en waaronder ook terreinen met oudheidkundige sporen kunnen worden gebracht. In dit artikel wordt verslag gedaan van de aanleiding, opzet en resultaten van het archeologisch onderzoek.

DE NIEUWE WET OP DE BODEMBESCHERMING kent naast een algemeen beschermingsniveau van de bodem en het grondwater bijzondere beschermingsnivo's voor gebieden, die extra bescherming behoeven vanwege waardevolle c.q. potentieel waardevolle landschapselementen, de zogeheten grondwater- en bodembeschermingsgebieden. Het is de taak van de Gedeputeerde Staten van de verschillende provincies om behalve het ontwerpen van een grondwaterbeschermingsplan een intentieprogramma op te stellen inzake bodembeschermingsgebieden. In zo'n intentieprogramma wordt aangegeven om welke gebieden het gaat en welke maatregelen genomen moeten worden om nadelige beïnvloeding van deze gebieden te voorkomen dan wel ongedaan te maken. Tot de bodembeschermingsgebieden kunnen, naast abiotisch (geologische, geomorfologische en bodemkundige) en biotisch waardevolle terreinen, ook gebieden worden gerekend die een belangrijke antropogene waarde vertegenwoordigen, dwz. beschermenswaardige cultuursporen bevatten. In Friesland werd met het oog op de invulling van deze wet een ambtelijke werkgroep, de Projectgroep Intentieprogramma Bodembeschermingsgebieden (P.I.B.), in het leven geroepen, die belast is met de verdere voorbereidingswerkzaamheden. Provinciale Staten stelt uiteindelijk het programma vast dat voor 1 januari 1990 naar de Minister van Volks-

huisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer moet worden gezonden. De daadwerkelijke aanwijzing van de bodembeschermingsgebieden vindt tenslotte plaats via het streekplan.

Zo ontstaat de wat merkwaardige situatie dat naast de Monumentenwet, op grond waarvan sinds 1961 kultuurhistorisch waardevolle objecten wettelijk kunnen worden beschermd, middels deze nieuwe wetgeving eveneens de mogelijkheid wordt gecreëerd oudheidkundige sporen een beschermde status toe te kennen.

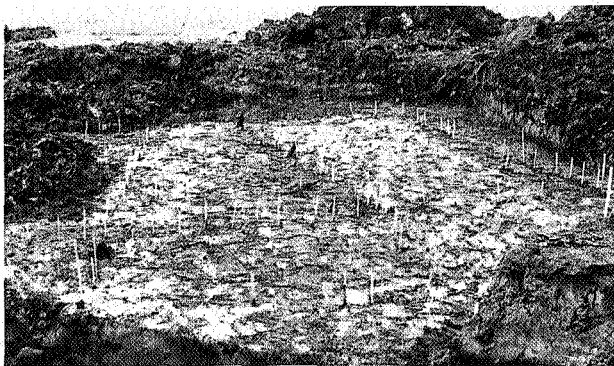
Stichting RAAP

Voor het verkrijgen van een meer compleet beeld van terreinen met kultuurhistorische waarden — archeologische overblijfselen maken hiervan deel uit — achtte de P.I.B. aanvullend onderzoek noodzakelijk. Hiervoor werd de Stichting Regionaal Archeologisch Archiverings Project (RAAP) van de Universiteit van Amsterdam ingeschakeld. Deze non-profit organisatie, die zich heeft gespecialiseerd in het opsporen, evalueren en behouden van terreinen met oudheidkundige sporen, verricht voor gemeentelijke, provinciale en rijksinstellingen onderzoek in het gehele land.

In de archeologische inventarisatie stonden twee groepen vindplaatsen centraal, te weten vuursteenvindplaatsen en overslibde neder-

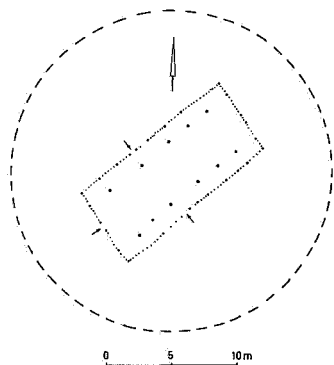
HET FRIESE BODEMARCHIEF DOORGELICHT

Sake W. Jager

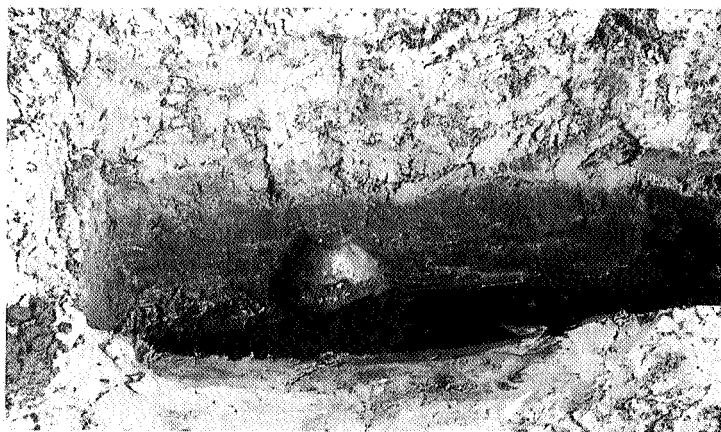

Overzicht van een in april 1965 onderzochte overslibde terp bij Wartena-Warstiens. Deze verhoogde woonplaats uit het begin van de jaartelling lag vrijwel aan de oppervlakte en was opgeworpen van klei- en veenplaggen op een dunne kleilaag rustend op veen. Op het podium was plaats voor één boerderij (p. 86). Uit het onderzoek is naar voren gekomen dat deze boerderij naderhand vervangen is door een andere. Op de foto zijn in het N.O.-deel van de terp de twee elkaar deels overlappende huisplattegronden te zien. De stokjes in het vlak korresponderen hier met wandpaaltjes. Het terpje is inmiddels geheel verdwenen onder een woonerf.

zettingen (terpen). Gemeenschappelijk kenmerk van deze vindplaatsen is dat ze zich niet of nauwelijks aan het oppervlak aftekenen, waardoor ze relatief kwetsbaarder zijn dan duidelijk zichtbare objecten. Ze blijven dan ook vaak onopgemerkt en worden de laatste tientallen jaren in versneld tempo vernietigd. Een tweede reden om het onderzoek toe te spitsen op de niet-zichtbare vindplaatsen komt voort uit het feit, dat deze kultuursporen ondervetegenwoordigd zijn in de 'Inventarisatie archeologische monumenten in Friesland' (1984). Dit overzicht werd door het Fries Museum te Leeuwarden samen met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) uit Amersfoort opgesteld en fungeert als archeologische meldingskaart voor deze provincie. Vooral de zichtbare monumenten, voornamelijk bestaande uit terpen en terprestanten, zijn aan de hand van die inventarisatie in kaart gebracht en inmiddels in veel gevallen beschermd overeenkomstig de Monumentenwet. Het onderzoek in het kader van de Wet bodembescherming bood dus de mogelijkheid dit enigszins scheefgetrokken beeld te corrigeren.

Schematische plattegrond van de eerste boerderij (p. 85). Het is een drieschip, tweedelig huistype met links onder het woongedeelte. Het dak rustte op twee rijen zware palen, de staanders. De wanden worden gevormd door op onderlinge afstand van elkaar geplaatste lichtere palen met daartussen een staketsel van paaltjes voor het met klei en mest bestreken takkenvlechtwerk. De pijltjes geven de plaats van de mogelijke ingangen aan.

Omgekeerde potbodem in een mestlaag, blootgelegd tijdens een opgraving van een overslibde nederzetting bij de Oudvaart in Sneek (mei/juni 1961). Onderzoek was noodzakelijk, omdat op deze plek een nieuwe jachthaven was gepland.

Vuursteenvindplaatsen en overslibde terpen

Het begrip vuursteenvindplaats wordt als verzamelnaam gehanteerd voor lokaties waar (vuurstenen) artefacten, voorwerpen door mensenhanden vervaardigd, de voornaamste indicatoren vormen. Daarnaast kunnen, hoewel dit meer uitzondering is dan regel, grondsporen zoals vuurhaarden en (afval) kuilen deel uitmaken van deze vondstcomplexen. Ze dateren uit de tijd dat de prehistorische mens voor het maken van zijn werktuigen uitsluitend was aangewezen op vuursteen. Deze periode omvat de Steentijd (vanaf de eerste sporen van bewoning tot 2100 v. Chr.) en een deel van de Bronstijd (2100-1200 v. Chr.), toen vuursteen als grondstof geleidelijk werd verdrongen door het gebruik van metalen voorwerpen. Bovendien gaan in de loop van dit tijdvak en de daarop volgende perioden grondsporen, waaronder die van huizen, in belangrijke mate het beeld bepalen van een archeologische vindplaats. Dit is niet zozeer het gevolg van een verandering van het menselijk handelen, maar vooral van het feit dat grondsporen met het toenemen van de ouderdom vervagen of door bodenvorming onzichtbaar worden.

Aangezien de prehistorische mens de hoge (dekzand)ruggen in het landschap uitkoos als woonplaats, waarbij de aanwezigheid van water een belangrijke rol speelde, zijn vuursteenvindplaatsen vrijwel altijd gesitueerd op

hogere terreingedeelten in de nabijheid van waterlopen, meren en plassen. In het pleistocene deel van Friesland liggen ze vlak onder het maaiveld, in het holocene deel worden ze afgedekt door een pakket veen en/of klei.

Een tweede fenomeen, waaraan in deze inventarisatie veel aandacht is besteed, zijn overslibde nederzettingen. Het gaat hier hoofdzakelijk om éénhuizige terpen, die met name dateren rond het begin van de jaartelling en de eerste eeuwen na Chr. (ca. 50 v. Chr.-250 na Chr.). In die periode was de invloed van de zee betrekkelijk gering en vond er behalve een toename van het aantal woonplaatsen in het kleigebied tevens een kolonisatie plaats van het achtergelegen, deels met een dunne kwelderlaag afgedekte veengebied. Deze woonsteden moesten de bewoners echter in veel gevallen verlaten toen de zee weer bezit nam van het land. De terpjes verdwenen deels of geheel onder water en raakten geleidelijk ingebed in een laag klei. Omdat ze door deze overstromingen niet konden uitgroeien tot het formaat van hun zichtbare, grote soortgenoten spreken we ook wel van 'gefrustreerde' terpen. We vinden ze vooral langs krekken, die het toenmalige kweldergebied tot diep in het achterland doorsneden en waarvan sommige in rudimentaire vorm nog steeds deel uitmaken van het huidige landschap. Vaak zijn deze verlaten terpen helemaal niet zichtbaar of verraden een flauwe terreinwelling, die korrespondeert met de

kruin, de plek waar eens mensen een nieuw bestaan probeerden op te bouwen. Ze komen dan ook meestal, evenals de met latere sedimenten bedekte vuursteenvindplaatsen, bij toeval aan het licht bij graafwerkzaamheden.

Opzet van het onderzoek

Het onderzoek werd opgesplitst in een archiefonderzoek, dat tot doel had een eerste selectie tot stand te brengen, en een veldonderzoek, dat beoogde de mate van gaafheid vast te stellen van de voorlopig geselecteerde vindplaatsen.

De eerste fase van het onderzoek bestond derhalve uit het verzamelen van bestaande gegevens. Daarvoor werd in januari en februari de beschikbare documentatie op het Fries Museum doorgenomen en in het bijzonder de vondstregistratie van J. K. Boschker, veldmedewerker van de Archeologische afdeling, die in de afgelopen 20-25 jaar honderden vindplaatsen in Friesland heeft ontdekt. Daarnaast verstrekten de amateur-archeologen F. Janssen te Leeuwarden en P. Houtsma en zijn compagnon R. Nolles (respectievelijk uit Waskemeer en Hoornsterzwaag) informatie over vindplaatsen. Al met al leverde deze voorlopige selectie uit een bestand van zo'n 2000 vindplaatsen een lijst op van 194 in potentie archeologisch belangrijke terreinen. Deze fase van het onderzoek werd afgesloten met een tussentijdse rapportage. Het tweede deel van het onderzoek vond plaats in de maanden april, mei en juni. De

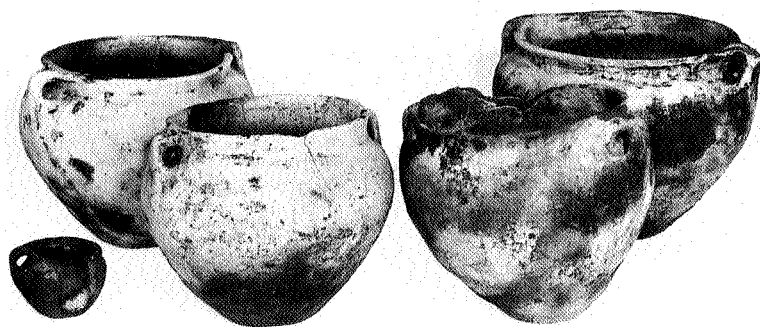
In 1956 vond een verkennend onderzoek plaats op een dekzandrug aan de zuidzijde van De Leijen. Dit onderzoek leverde sporen op van bewoning uit een late fase van het Mesolithicum. Samen met een vondstcomplex van dezelfde cultuurgroep bij Wartena leidde dit tot de introductie van het zgn. 'De Leijen-Wartena complex'. De vindplaats bij Wartena is inmiddels verloren gegaan, die bij De Leijen is tot op heden niet beschermd.

voorlopig geselecteerde vindplaatsen werden onderworpen aan een nauwgezette veldwaarneming, veelal aangevuld met een bodemonderzoek. Dit laatste hield in dat de betreffende vindplaats werd afgeboord om inzicht te verkrijgen in de kwaliteit en de omvang. Overslibde terpen werden bovendien bemonsterd om de conserveringstoe-

stand nader te onderzoeken. De gegevens, die het veldonderzoek opleverde, werden zorgvuldig gewogen en zijn tenslotte bepalend geweest om een lokatie al dan niet voor te dragen voor bescherming. Vindplaatsen die teveel verstoord bleken te zijn, werden alsnog van de lijst afgevoerd.

Aantasting en bedreiging bodemarchief

Uiteindelijk resulteerde deze kwalitatieve waardering in de voordracht van 96 archeologisch waardevolle landschapselementen of liever gezegd gebieden, omdat de geselecteerde vindplaatsen (waaronder 28 overslibde nederzettingen) op perceelsniveau voorgedragen zullen worden voor bescherming. Een resultaat dat op zich tot tevredenheid stemt. Het gevoel van voldoening wordt echter wel getemperd als we ons realiseren hoeveel interessante vindplaatsen in de loop der tijd verloren zijn gegaan. In die zin schetst het onderzoek ook een beeld van de voortgaande erosie van het kulturele erfgoed van onze voorouders. Met name op de zandgronden, daar waar de kultuursporen zich vlak onder het maaiveld bevinden en dan vooral in gebieden met een agrarische bestemming, waren de bevindingen zonder meer teleurstellend. Agrarische ingrepen als (diep)ploegen

Zgn. Friese oorpotten uit een waterput van een overslibd terpje in de Meenschar onder Tietjerk (eerste eeuwen na Chr.). Deze vindplaats is bij diepploegen geheel verloren gegaan.

Dit vuurstenen dolkje (lengte ca. 12 cm), dat in de beginfase van de Bronstijd kan worden geplaatst, werd samen met een aanzienlijke hoeveelheid andere artefacten gevonden op een stuk afgeplagde heide onder Wijnewoude.

en egalisaties, veelal uitgevoerd in het kader van ruilverkavelingsprojecten, hebben hier de laatste jaren hun tol geëist. In de Z.O.-hoek van Friesland komen bijvoorbeeld praktisch alleen nog min of meer gave vondstcomplexen voor in percelen met een dikke humeuze bovenlaag, waarvan een conserverende werking uitgaat (de essen), en in natuurgebieden. Daar worden de vindplaat-

sen evenwel in toenemende mate bedreigd door het afplaggen van vergraste heideterreinen. Bij het verwijderen van de zode worden artefacten, die vrijwel aan het oppervlak liggen, verplaatst, hetgeen de kwaliteit van een vindplaats niet ten goede komt. Met de vindplaatsen in Midden-Friesland en in het kleigebied is het over het algemeen gunstiger gesteld, aangezien hier veel cultuursporen worden afgedekt door een laag veen en/of klei. Toch zijn ook in dit deel van Friesland nogal wat vindplaatsen door allerlei vormen van grondverzet in meer of mindere mate aangetast. Een geruisloze, voor het oog niet direkt waarneembare vorm van vernietiging, namelijk het verlagen van de grondwaterstand, bedreigt eveneens de archeologische lagen en in dit geval vooral die van overslibde terpen. Voorwerpen van vergankelijk materiaal zijn hier eeuwenlang onder zuurstofarme omstandigheden goed bewaard gebleven. Verlaging van het grondwaterpeil kan evenwel binnen enkele jaren, afhankelijk van de lagen waarin het materiaal ligt opgesloten, desastreuze gevolgen hebben, waardoor unieke informatie over het leven in het verleden verloren gaat. Bij vuursteenvindplaatsen speelt deze vorm van informatieverlies in de meeste gevallen geen rol. Van een enkele vuursteenvindplaats in het veen- en klei-op-veengebied is echter bekend dat behalve het gebruikelijke vondst-

materiaal eveneens resten van de jachtbuit bewaard zijn gebleven.

Allerlei ingrepen in het landschap hebben dus reeds geleid tot een niet gering verlies van cultuursporen. Om te beginnen is er in de vorige eeuw tot ver in de 20e eeuw een aanzienlijke aanslag gepleegd op het Friese bodemarchief in de vorm van het deels of geheel afgraven van honderden terpen. Dit om de vruchtbare terpaarde als bemesting elders op het land te brengen. Voorts zijn bij de heideontginningen van begin deze eeuw tal van vondstcomplexen vergraven. De voortgaande erosie van de afgelopen decennia kan zoals gezegd, althans in het landelijke gebied, met name worden toegeschreven aan grootscheepse grondwerkzaamheden, deel uitmakend van ruilverkavelingen en agrarische ingrepen, die voortvloeien uit het toepassen van moderne landbouwtechnieken. In steeds meer regionen worden percelen geëgaliseerd en diepgeploegd. Daarnaast worden om de bewerkbaarheid van het land te verbeteren brede afwateringssloten gegraven en omvangrijke drainagesystemen aangelegd met alle kwalijke gevolgen vandie. Het einde van deze versnelde afbraak van het bodemarchief is nog niet in zicht. Nog voortdurend bestaat het gevaar dat de kruin van een overslibde terp wordt weggeschoven of weer een vuursteenvindplaats bij het diepploegen of vlakmaken van een perceel verdwijnt. De uitbrei-

Niets wijst erop dat hier bij Flansum, aan de overzijde van deze berm-sloot, een nagenoeg gave terp schuilt gaat het maaiveld. Vondsten die deze niet-vermorde woonstee aan het licht brachten, kwamen te voorschijn bij het verbreden van de tochtvaart (rechts op de foto).

Overzichtsfoto van een vuursteenvindplaats in een natuurgebied in Z.O.-Friesland. Op de zandrug bij deze laagte worden, nadat de heide was afgeplagd, werktuigen uit het Mesolithicum (ca. 8000-5300 v. Chr.) verzameld.

ding van de maisteelt en met name het feit dat er de laatste jaren steeds dieper wordt geploegd, zijn in dit opzicht bijkomende negatieve factoren, waardoor verschillende vindplaatsen verloren dreigen te gaan.

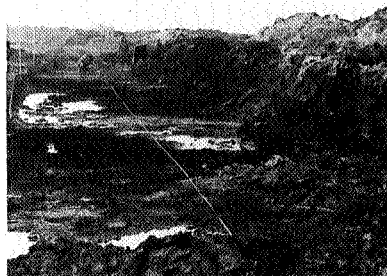
Zorgvuldig beheer noodzaak

Betekent dit nu allemaal dat het er slecht voorstaat met het Friese bodemarchief? Dit zou een al te ongenueanceerde uitspraak zijn. Friesland is een gebied met een rijk verleden en telt nog altijd een relatief groot aantal belangwekkende archeologische objecten die in verschillende verschijningsvormen herinneren aan het leven van vroeger, maar de aantasting en vernietiging gaan (en dit verschilt niet met wat elders in ons land gebeurt) nog steeds door. Om dit proces van afbraak zoveel mogelijk terug te dringen is het van groot belang oudheidkundige sporen te traceren en de omvang en mate van gaafheid ervan te bepalen. Op deze wijze wordt het inzicht in het bodemarchief vergroot en kunnen maatregelen worden getroffen om vindplaatsen van betekenis te behouden. Gelukkig is de archeoloog als pleitbezorger voor het veilig stellen van cultuurhistorisch waardevolle overblijfselen steeds minder vaak een roepende in de woestijn en vindt hij gehoor en begrip bij de diverse belanghebbenden. Zo is het een positieve ontwikkeling dat voorafgaand aan ruilverkavelingsprojecten en andere inrichtingswerkzaamheden de laatste ja-

ren meer en meer archeologen worden ingeschakeld om inventarisaties te verrichten. De uit deze onderzoeken verkregen gegevens kunnen vervolgens gebruikt worden bij de concrete vormgeving van het inrichtingsplan. Daarom verdient ook de provinciale overheid van Friesland een pluim, omdat het geld heeft uitgetrokken voor een dergelijke inventarisatie. Niet iedere provincie kent in haar intentieprogramma zo'n hoge prioriteit toe aan cultuurhistorische relikten. Het is evenwel zaak om, als de bodembeschermingsgebieden definitief zijn aangewezen, voldoende toezicht te houden op deze terreinen, zodat ook daadwerkelijk sprake is van behoud: zorgvuldig beheer is daarbij noodzaak.

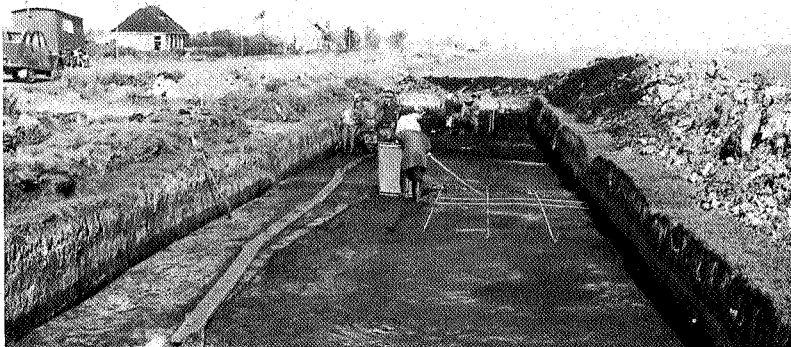
Omdat bij de ROB, de instantie die belast is met de archeologische monumentenzorg, de beschikbare mankracht ontbreekt, is bijvoorbeeld de controle op naleving van de beschermende maatregelen van objecten en terreinen die onder de Monumentenwet vallen, ontoereikend, waardoor de gevaren nog legio zijn.

Geeft deze inventarisatie nu een volledig overzicht van de niet-zichtbare kultuursporen in Friesland? Ook dat is niet geheel juist. Daarvoor was de beschikbare tijd te kort en bovendien kan slechts een overzicht worden gegeven van de huidige stand van zaken. Nog steeds komen nieuwe archeologische vindplaatsen aan het licht. Onlangs konden door de oplettendheid van de veldmedewerker van het Fries Museum een geheel intakte, overslibde terp bij Idaard en een door klei af-

Medewerkers van het Fries Museum bezig met een noodonderzoek van een bij de aanleg van de noordelijke ontsluitingsweg rond Sneek aangesneden overslibde terp (april 1988). Met dergelijke situaties van reeds voor een deel vergraven vindplaatsen worden archeologen nog te vaak geconfronteerd. Ook hier had een archeologische inventarisatie wellicht kunnen voorkomen dat dit terpje grotendeels vernietigd werd.

gedekte vuursteenvindplaats bij Birdaard aan het rijke, gevarieerde bodemarchief van Friesland worden toegevoegd. Vindplaatsen die evenzeer een beschermde status verdienen. Dat de status van bescherming voor veel vindplaatsen in Friesland te laat komt, is helaas een wrange konstatering, die evenwel geen afbreuk doet aan de waarde van dit inventariserend onderzoek. ●

In 1967 kwamen tijdens een vindplaatsverkenning bij Bornwird, afgedekt door een pakket veen en klei, unieke grondsporen te voorschijn in de vorm van ploegkrassen (de donkere stroken op de voorgrond). Het betreffende perceel, waar zo'n 5000 jaar geleden boeren de zandondergrond bewoonden en bewerkten, is inmiddels op de lijst beschermenswaardige terreinen geplaatst.